

Στοιχεία για την εμφάνιση μιας αστικής διανόησης στην Ελλάδα

Σ’ αυτό μας το άρθρο θα εξετάσουμε τους λόγους για την καθυστερημένη εμφάνιση μιας αστικής διανόησης στην Ελλάδα και θα αναλύσουμε τη σχέση των διανοουμένων με την αστική τάξη. Στη συνέχεια θα δούμε μέσα από ποιες κοινωνικές διεργασίες ένα μέρος των διανοουμένων αποστασιοποιήθηκε από την αστική τάξη.

Ορισμός των διανοουμένων

Αν θελήσει κανείς να προσδιορίσει κοινωνικά τους διανοούμενους με βάση την ταξική τους θέση στο κοινωνικό στερέωμα, αντιμετωπίζει μεθοδολογικές δυσκολίες που έχουν να κάνουν με το γεγονός ότι οι διανοούμενοι διατηρούν ως κοινωνικό στρώμα μια έμμεση σχέση με τον κόσμο της παραγωγής.

Έτσι, ο K. Mannheim¹ βλέπει στους διανοούμενους ένα σχετικά αταξικό κοινωνικό στρώμα διαπνεόμενο από ένα ουτοπικό πνεύμα εκείθεν της σφαιρας παραγωγής, όπου στη διαδικασία απόσπασης και ιδιοποίησης της υπεραξίας εμπλέκονται οι βασικές κοινωνικές τάξεις. Μια τέτοια ταξινόμηση των διανοουμένων, πέραν του ότι αλλοιώνει την κατανόηση για το ιστορικό γίγνεσθαι, αφού το ταξικό ερμηνευτικό σχήμα υποκαθίσταται από ένα γνωστικό μοντέλο στα πλαίσια του οποίου ο ανταγωνιστικός χαρακτήρας των κοινωνικών αντιθέσεων και συγκρούσεων αμβλύνεται με συνέπεια να εξαλειφθεί, καθ’ όσον οι δυνατότητες των ιστορικών υποκειμένων να συλλάβουν τους όρους ύπαρξής τους περιορίζονται προς όφελος μιας επίκαιρης ομάδας-φορέα της αποϊδεολογικοποιημένης ουτοπικής συνείδησης² και οι κοινωνικές δυνάμεις αναδιατάσσονται γύρω όμως από έναν ταξικά ομόκεντρο πυρήνα που κάτω από τη συνθετική παρέμβαση της αιωρούμενης διανόησης έχει ομοιογενοποιηθεί, η έννοια της «Freischwebende Intelligenz» έρχεται να αμφισβητήσει και έναν ιστορικά εμπεδωμένο καταμερισμό εργασίας που υφίσταται ακόμη και στο εσωτερικό της κυρίαρχης τάξης και σύμφωνα με τον οποίο ένα τμήμα αυτής της τάξης έχει επωμιστεί το βάρος να υποστασιοποιήσει μέσα από τους μηχανισμούς αναπαράστασης την αυταπάτη που έχει η κυρίαρχη τάξη για τον εαυτό της³ και να την επιβάλλει στους κυριαρχούμενους καθιστώντας την έτσι (ψευδή) συνείδηση όλης της κοινωνίας.

Ο Θανάσης Αλεξίου είναι διδάκτωρ του Πανεπιστημίου του Münster και διδάσκει στο Πανεπιστήμιο Κρήτης

Βέβαια, αν επιχειρήσει κανείς να ορίσει τους διανοούμενους σύμφωνα με την κοινωνική τους λειτουργία και σύμφωνα με τη συμβολή τους στη διατήρηση και αναπαραγωγή της συγκεκριμένης κοινωνικής πραγματικότητας ή στη διατύπωση και εμπέδωση μιας άλλης κοσμοθεωρίας, και το ρόλο που αυτοί σε τούτο το πλέγμα σχέσεων καλούνται να διαδραματίσουν, προκύπτει: α) ότι χωρίς αυτούς είναι αδύνατη η καθολική άρθρωση των συμφερόντων μιας τάξης, καθώς επίσης και η αποδοχή της κυριαρχίας της από τις κυριαρχούμενες τάξεις και β) ότι χωρίς αυτούς καμιά βασική τάξη, όπως για παράδειγμα η αστική ή η εργατική τάξη, δεν είναι σε θέση να προβάλλει τις ηγεμονικές της αξιώσεις μέσα στον κοινωνικό χώρο. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι διανοούμενοι μεταβάλλονται σε οργανικούς συμμάχους και σε οργανικούς διανοούμενους μιας τάξης που είναι επιφορτισμένοι με την οργάνωση της πολιτικής, της πολιτιστικής και της ηθικής ηγεμονίας της τάξης τους εγκαταλείποντας την (υπέρο) ταξική ουδετερότητά τους, κατάλοιπο της ουμανιστικής παράδοσης αλλά και μιας εποχής στη διάκριση της οποίας οι διανοούμενοι, και ιδιαίτερα οι Γάλλοι διανοούμενοι⁴, διαφοροποιήθηκαν αποφασιστικά απέναντι στις εξουσιαστικές πρακτικές της αστικής τάξης.

Πώς σχηματίζονται οι διανοούμενοι;

Οι διανοούμενοι σχηματίζονται, και δε θα μπορούσε να είναι διαφορετικά, ακολουθώντας την ιστορική συγκρότηση της τάξης τους, προλειαινώντας προγραμματικά το έδαφος για την αναβάθμιση και το συντονισμό της ηγεμονικής λειτουργίας της κυρίαρχης τάξης και στο επίπεδο της κρατικής οντότητας. Η εμφάνιση μιας κατηγορίας διανοουμένων είναι βέβαια συμφυής με την απερχόμενη κοινωνική τάξη πραγμάτων, της οποίας τα κοινωνικά αδιέξοδα και ιδεολογικά κενά συλλαμβάνονται μοναδικά από τους διανοούμενους και, αφού μεταπλασθούν δημιουργικά, εκλαϊκεύονται, για να αποτελέσουν την εναλλακτική πρόταση για την κοινωνία της ανερχόμενης κοινωνικής τάξης.

Δικούς τους διανοούμενους μπορούν να επεξεργαστούν και να σχηματίσουν εν δυνάμει επαναστατικοί φορείς, που στην ιστορική πορεία είναι σε θέση να εντοπίσουν το ταξικό τους ασυνείδητο και να ταυτιστούν σε μια συγκεκριμένη στιγμή με ολόκληρη την κοινωνία, επιβάλλοντας μέσα από παρατεταμένους αγώνες τη δική τους εικόνα για τον κοινωνικό κόσμο, τον οποίο λίγο πριν και με τη βοήθεια των διανοουμένων έχουν εκ νέου κατασκευάσει. Δικούς τους διανοούμενους δεν μπορούν να σχηματίσουν, αντίθετα, τάξεις που είναι ιδεολογικά εγκλωβισμένες στις συνθήκες της ίδιας της ύπαρξής τους και αποστερούνται, συν τοις άλλοις, των μέσων ιδιοποίησης της δικής τους ιστορικής δράσης, όπως για παράδειγμα συμβαίνει με την αγροτική τάξη⁵.

Έτσι, λοιπόν, μια θεμελιώδης κοινωνική τάξη που γεννιέται και διαμορφώνεται στο πρωταρχικό πεδίο της οικονομικής παραγωγής δημιουργεί οργανικά με τη γέννησή της «ένα ή περισσότερα στρώματα διανοουμένων, που της προσδίδουν ομοιογένεια και συνείδηση της αποστολής της όχι μόνο στο οικονομικό πεδίο αλλά και στο κοινωνικό και στο πολιτικό»⁶. Αυτοί οι διανοούμενοι έχουν τότε μια διττή αποστολή που αποβλέπει στην ενοποίηση στο εσωτερικό της τάξης, από τη μια, και στην κατοχύρωση ή αποκατάσταση της ηγεμονίας της τάξης τους, ούτως ώστε να εξασφαλιζεται ή να ανατρέπεται, εφόσον πρόκειται για την

αναδυόμενη, το κοινωνικό consensus που διακρίνει τις σχέσεις της κυρίαρχης τάξης με τις εξαρτημένες τάξεις, από την άλλη⁷. Παράλληλα, με την προσπάθεια διαμόρφωσης δικών της διανοουμένων, η ηγεμονεύουσα τάξη φροντίζει να αφομοιώσει τους «παραδοσιακούς διανοούμενους», δηλαδή τους διανοούμενους που προϋπήρχαν της εμφάνισής της.

Στο κείμενο που ακολουθεί θα αναπτύξουμε την άποψή μας πάνω στους διανοούμενους με βάση το λειτουργιστικό ορισμό που εκθέσαμε πιο πάνω, κάνοντας βέβαια τους αναγκαίους περιορισμούς και τις απαραίτητες διευκρινίσεις, για να έχουμε την εννοιολογική αντιστοιχία με τις κοινωνικές και ιστορικές συνθήκες στις οποίες υπήρξαν και κινήθηκαν οι Έλληνες διανοούμενοι.

Και πρώτα απ' όλα, όταν μιλάμε για διανοούμενους δεν εννοούμε τα μεσαία κοινωνικά στρώματα, δηλαδή τους τεχνικούς παραγωγής που φέρνει μαζί της η καπιταλιστική ανάπτυξη. Όταν μιλάμε για διανοούμενους εννοούμε κύρια εκείνη την επαγγελματική κατηγορία της οποίας η λειτουργία εντοπίζεται στο ιδεολογικό και πολιτικό εποικοδόμημα. Ακριβώς εκεί που επικυρώνεται άτυπα ή θεσμικά η συνδυαστική σχέση ανάμεσα στην οικονομική βάση και στις κοινωνικές υπερδομές, εκεί όπου οι εξαρτημένες τάξεις, όντας εξαρτημένες και στην αντίληψη που έχουν για τον εαυτό τους, συγκατατίθενται, θεμιτοποιώντας την κυριαρχία της ιθύνουσας τάξης.

Σ' αυτό το επίπεδο διαπλοκής των ταξικών σχέσεων και όχι στη σφαίρα διαμόρφωσής τους θα μπορούσε και η ελληνική εργατική τάξη να διαμορφώσει τους δικούς της διανοούμενους. Αυτό προϋπέθετε, ασφαλώς, την ύπαρξη του δικού της πολιτικού φορέα, δηλαδή του κόμματος, γιατί η καπιταλιστική διάθρωση των σχέσεων παραγωγής επιτρέπει μόνο την εμφάνιση ειδικευμένων εργατών, οι οποίοι εμφορούμενοι από το ανταγωνιστικό πνεύμα που διέπει το καθεστώς της μισθωτής εργασίας δρουν και σκέφτονται συνδικαλιστικά, δηλαδή «σαν δημιουργήματα του καπιταλιστικού καθεστώτος της ατομικής ιδιοκτησίας, σαν πωλητές του εμπορεύματος “εργασία” και όχι σαν ελεύθεροι παραγωγοί»⁸. Εκτός τούτου, το κόμμα, ως το θεσμικό ισοδύναμο των συλλογικών αγώνων της εργατικής τάξης σε συνθήκες ταξικού ανταγωνισμού και ταξικής συνύπαρξης, θα αποτελούσε τη βάση για την άρση των ασυνεχειών που χαρακτηρίζουν την κοινωνική ύπαρξή της και θα γινόταν ο χώρος όπου θα αίρονταν η αντινομία ανάμεσα στη θεωρία και την πράξη, παράμετροι που έπρεπε πρώτα να ομοκεντροποιηθούν, καθότι εξέφραζαν δύο διαφορετικά βιωμένες πραγματικότητες, να επεξεργαστούν εκ νέου και να ανασυντεθούν σ' ένα άλλο επίπεδο για να αποτελέσουν έτσι τον στρατηγική άξονα μιας πολιτικής πρακτικής με στόχο την ιδεολογική και κοινωνική χειραφέτηση της εργατικής τάξης.

Λόγοι για την καθυστερημένη εμφάνιση μας ριζοσπαστικής αστικής διάνοησης στην Ελλάδα

Ας επανέλθουμε, όμως, στους διανοούμενους και στη σχέση τους με την αστική τάξη για να δούμε μέσα από ποιες διεργασίες αυτοί πρωτοστάτησαν στην κατασκευή της «φαντασιακής κοινότητας» του Έθνους, για να μετατραπούν στη συνέχεια σε οργανικούς διανοούμενους του ατομισμού.

Ο σχηματισμός ενός στρώματος εντεταλμένων με οργανωτικές και συνδυαστικές λειτουργίες διανοουμένων συμβαδίζει με την ύπαρξη και ανάπτυξη μιας θεσμικής ενδοχώρας εντεύθεν των καταναγκαστικών μηχανισμών του κράτους, όπου η ιθύνουσα τάξη ασκεί με τη συνδρομή των διανοουμένων την κυριαρχία της αποσπώντας την αυθόρμητη συναίνεση των εξουσιαζομένων. Η αποτελεσματικότητα αυτής της μορφής εξάσκησης της εξουσίας εξαρτάται αποκλειστικά σχεδόν από τους διανοούμενους, οι οποίοι δρώντας στα διάφορα υποσυστήματα (εκπαίδευση, κοινή γνώμη κ.λπ.) ενοποιούν την ηγεμονία της κυρίαρχης τάξης, αφενός, και αλλοιώνουν τον ταξικό χαρακτήρα της εξουσίας καθιστώντας την νόμιμη ή νομιμοφανή, αφετέρου, καθόσον έχουν επιτύχει με τη λειτουργική τους παρέμβαση να παραγνωριστούν ή να αποσιωπηθούν οι (ταξικές) συνθήκες γένεσης και υπόστασής της.

Σε μια χώρα όπως η Ελλάδα, η οποία δε γνώρισε μια κλασική αστική επανάσταση και της οποίας η αστική τάξη στάθηκε ανήμπορη να ολοκληρώσει σε εθνική βάση την καπιταλιστική ανάπτυξη και να προωθήσει τον αστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας, ο ρόλος των διανοουμένων της εξαντλούνταν στη στοιχειώδη εξασφάλιση της κυριαρχίας της αστικής τάξης στο πλαίσιο της κρατικής οργάνωσης. Για λόγους που έχουν να κάνουν με τον κοινωνικό χαρακτήρα της, η ελληνική αστική τάξη αρνήθηκε να μπει επικεφαλής των εθνολαϊκών δυνάμεων και να προχωρήσει σε γενναίες αστικοδημοκρατικές μεταρρυθμίσεις αντιμετωπίζοντας εξαρχής με καχυποψία την είσοδο των λαϊκών μαζών στην πολιτική. Αντί να επιλέξει μια στρατηγική συμμαχιών που θα έφερνε το χωριό κοντά στην πόλη και να σχηματίσει μαζί με την αγροτική τάξη και τα μικροαστικά στρώματα το ιστορικό μπλοκ, για να καταχωρηθεί έτσι ο ηγεμονικός της ρόλος ως οργανώτριας της συναίνεσης των λαϊκών τάξεων στη συνείδηση του λαού, η ελληνική αστική τάξη προτίμησε να γίνει προγεφύρωμα για την πολιτική και οικονομική διείσδυση του ξένου παράγοντα και να ταυτιστεί σχεδόν απόλυτα με το κράτος, το οποίο επανειλημμένα χρησιμοποίησε, ιδιαίτερα στη μεσοπολεμική περίοδο, ενάντια στο λαό.

Γίνεται εμφανές, λοιπόν, ότι κάτω απ' αυτές τις συνθήκες προτεραιότητα αποκτούν οι καταναγκασμοί και όχι οι συναινετικοί μηχανισμοί του κράτους. Επομένως, περιορίζεται και η σημασία των διανοουμένων ως λειτουργών του εποικοδομημάτων, λειτουργία που ελαχιστοποιούσε ακόμη περισσότερο η ύπαρξη μιας υπολειπόμενης κοινής γνώμης. Παράλληλα, αυξάνει η εξάρτησή τους από το κράτος, καθότι η επαγγελματική τους κατάσταση εξαρτάται αποκλειστικά σχεδόν από μια απασχόληση στο Δημόσιο. Γύρω από το κράτος και τις υπηρεσίες του αναπτύχθηκε ένα στρώμα κρατικοδίαιτων διανοουμένων επιφορτισμένων με τη διευθέτηση και τη διεκπεραίωση των κρατικών υποθέσεων. Σ' αυτό το κοινωνικό πλαίσιο που ορίζεται από την πανταχού παρουσία του κράτους οι Έλληνες διανοούμενοι εμφανίζονται κύρια ως φορείς της κρατικότητας μέσα στην κοινωνία και δευτερευόντως ως εκπρόσωποι κυρίαρχων τάξεων που θα διέκριναν την ηγεμονική θέση της τάξης τους μέσα σ' αυτή. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι μεταξύ αυτών των διανοουμένων κυριαρχούν οι νομικοί λειτουργοί και οι δημοσιογράφοι. Οι νομικοί και οι δικηγόροι επειδή παρεμβάλονταν ως μεσάζοντες ανάμεσα στο κράτος, την ετατιστικά οργανωμένη αγορά εργασίας και τις λαϊκές μάζες και επειδή, συν τοις άλλοις, χειρίζονταν και μιλούσαν τη γλώσσα της εξουσίας και οι δημοσιογράφοι λόγω της περίοπτης θέσης που κατείχαν στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης.

Χαρακτηριστικό της αναπαρξίας μιας κοινωνίας των ιδιωτών, ικανής να οργανώσει την αναπαραγωγή της, και συναφές της παρείσδυσης του κράτους στην ιδιωτική σφαίρα των πολιτών του είναι η πληθώρα νομικοτεχνικών στελεχών: δικηγόρων, συμβολαιογράφων, δικαστών κ.ά.⁹ Μάλιστα, εκεί όπου το κράτος είχε πιο έντονη παρουσία, αφού ενσάρκωνε τη μοναδική ενότητα που υπερέβαινε τις τοπικές ομαδοποιήσεις και τις κοινοτικές συσσωματώσεις, δηλαδή στις μικρές πόλεις και κομποπόλεις της Ελλάδος, ο αριθμός των εκεί εγκατεστημένων νομικών λειτουργιών και δικηγόρων ήταν πολύ μεγαλύτερος. Αντίθετα, στα αστικά βιομηχανικά κέντρα, τα οποία διακρίνονταν για την πιο διαφοροποιημένη κοινωνική στρωμάτωση και όπου η θεσμοποίηση της εξουσίας έκανε λιγότερο απαραίτητη την παρουσία «διαμεσολαβητών», ο αριθμός αυτός ήταν μικρότερος. Στο ίδιο πλαίσιο θα πρέπει να αναχθεί και η καχεκτικότητα της κοινής γνώμης, όπως γίνεται εμφανές από τη λειτουργία του τύπου. Τις περισσότερες φορές η έκδοση μιας εφημερίδας ερχόταν να ικανοποιήσει τις φιλοδοξίες των εκδοτών της και σπάνια η εφημερίδα ήταν συλλογική δουλειά μιας συντακτικής ομάδας που να απευθύνεται σ' ένα συγκεκριμένο κοινό, με ελάχιστες εξαιρέσεις όπως η *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη ή ο *Ερμής* του Σοφοκλή Γκαρπολά¹⁰ στη Θεσσαλονίκη. Πολύ λίγο διαδεδομένη ήταν επίσης η ανάγνωση λαϊκών μυθιστορημάτων, ενώ εξέλιπε παντελώς σχεδόν ένα αναγνωστικό κοινό που να τροφοδοτείται με επιστημονικά περιοδικά. Η *Raison d' Etat* καθώς και ο χαμηλός βαθμός εξειδίκευσης που χαρακτήριζε την παραγωγική διαδικασία άφηναν ελάχιστα περιθώρια για την εμφάνιση στρωμάτων παιδείας και μεσαίων στρωμάτων, τεχνικών και στελεχών παραγωγής.

Αν η ύπαρξη μιας σχετικά αυτόνομης κοινωνικής ομάδας διανοουμένων που θεωρεί τον εαυτό της κοινωνικά μετέωρο στη Δυτική Ευρώπη μπορεί να αναχθεί ιστορικά στην εμφάνιση της δημόσιας σφαίρας, στην οριοθέτησή της απέναντι στην ιδιωτική και στη συγκρότηση της αστικής κοινής γνώμης, στην Ελλάδα αυτή η εξέλιξη ακολούθησε διαφορετική πορεία.

Γιατί ο σχηματισμός της inteligenτίας στη Δυτική Ευρώπη έγινε ιστορικά α) μέσα από τη διαμόρφωση ενός αναγνωστικού κοινού με δικές του πολιτιστικές αναφορές που συχνά διαφοροποιούνταν από το εθνικό-κρατικό πλαίσιο, δηλαδή στρωμάτων αστικής παιδείας (*Bildungsschichten*) και β) μέσα από τη διεύρυνση και το μετασχηματισμό του μέσα από τους μηχανισμούς της αγοράς σε καταναλωτικό κοινό. Με τη μετάπλασή του το νέο κοινό απώλεσε την κριτική εξουσία που διέθετε πάνω στους παραγωγούς, οι οποίοι με τη σειρά τους απώλεσαν τη σχέση εμπιστοσύνης που διατηρούσαν με το κοινό τους. Η αντίδραση σ' αυτή την αλλαγή εκφράστηκε με το κίνημα του ρομαντισμού και το κίνημα των *boheme*¹¹. Στη διάρκεια αυτού του μετασχηματισμού, τον οποίο ο J. Habermas προσδιορίζει ως «αποσύνθεση της λογοτεχνικής κοινής γνώμης»¹², πολλοί λογοτέχνες, στοχαστές, ζωγράφοι, μουσικοί κ.ά. αρνήθηκαν να ενταχθούν στη λογική της αγοράς που τους ήθελε παραγωγούς συμβολικών αγαθών και έμειναν πιστοί στις αρχές του αστικού ουμανισμού που τους ήθελε ανένταχτους και ανεξάρτητους για να μετατραπούν έτσι σε «εργόσμιους φηγάδες»¹³. Περιθωριοποιημένοι κοινωνικά, αρνήθηκαν επίσης να δεχτούν για τους εαυτούς τους την εγκυρότητα των αστικών αξιών και προτύπων ζωής που με εκκεντρικό τρόπο απέριπταν¹⁴. Απ' αυτή την αντίληψη και στάση ζωής πολλών διανοουμένων δημιουργήθηκε η ψευδαίσθηση πως η inteligenτία χειραφετήθηκε επιφαντικά από τους κοινωνικούς δεσμούς της και μεταβλήθηκε σε μια αταξική και αδέσμευτη σκεπτόμενη ομάδα προτίμων, ψευδαίσθηση που

ενισχύθηκε από το γεγονός ότι αργότερα αυτή στρατολογούνταν από ετερογενείς κοινωνικούς χώρους και απ' όλες τις επαγγελματικές τάξεις, για να βρει στη μορφή του bohème τα σημεία επαφής με τους αυτοδίδακτους διανοούμενους της νέας τάξης, του προλεταριάτου¹⁵. Στη Ρωσία, μάλιστα, η intelιγκέντσια αποτελούνταν τόσο από αριστοκρατικά στοιχεία που βρίσκονται σε κατάσταση κοινωνικής έκπτωσης όσο και από πληβειακά¹⁶.

Βέβαια, μια τέτοια εξέλιξη που καταργεί την άμεση σχέση ανάμεσα στον καλλιτέχνη, το συγγραφέα, το λογοτέχνη και το κοινό υπήρξε απότοκο μιας καθολικής εξέλιξης που κύριο χαρακτηριστικό της στάθηκε η μετατροπή όλων των παραγόμενων αγαθών, όπως επίσης και των πολιτιστικών, σε εμπόρευμα. Η τυποποίησή τους συνδέθηκε άρρηκτα με την καθιέρωση των αρχών του οικονομικού φιλελευθερισμού, ο οποίος μέσα από την προβολή του ατομικισμού και του ελεύθερου συναγωνισμού μεταφέρθηκε και στο χώρο της τέχνης. Η νέα τάξη πραγμάτων ήθελε το δημιουργό αποχωρισμένο από το έργο του και αφημένο στους νόμους της αγοράς. Ο κάποτε δημιουργός βίωσε τη νέα κατάσταση ως αλλοτρίωση αλλά και ως διάκριση που το οικονομικό κεφάλαιο επέβαλλε σε βάρος του πολιτισμικού¹⁷, γεγονός που πυροδότησε τις διαμαρτυρίες των διανοουμένων προκαλώντας συνάμα και τις πρώτες αποσκιωτήσιες ομάδων διανοουμένων από το αστικό μπλοκ.

Η καθυστέρηση αυτής της εξέλιξης στην Ελλάδα που συνέπεσε με την εδραίωση μιας ιδιόμορφης καπιταλιστικής ανάπτυξης, καθώς και η υποταγή της καλλιτεχνικής δημιουργίας, πολλές φορές μάλιστα μέσα από ταπεινωτικούς διαγωνισμούς και κρατικά βραβεία, στις ανάγκες της Raison d' Etat¹⁷ ανέβαλαν την εμφάνιση μιας ριζοσπαστικής αστικής intelιγκέντσιας η οποία να αισθάνεται υποκειμενικά έξω από κοινωνικές υποχρεώσεις και ταξικές συμβάσεις.

Κοινωνικές ιδιαιτερότητες της ελληνικής αστικής διάνοησης

Παρόλ' αυτά, η ελληνική intelιγκέντσια παρουσιάζει ορισμένες ιδιαιτερότητες όσον αφορά τη συγκρότησή της που θα μπορούσαν να της προσδώσουν αν όχι και κοινωνικά, τουλάχιστον γεωγραφικά το χαρακτήρα της «αιωρούμενης διάνοησης». Και αυτό για δύο λόγους: α) η δράση της ξεκίνησε από τις ελληνικές εμπορικές παροικίες της ανατολικής Μεσογείου και από τα μητροπολιτικά κέντρα της Ευρώπης και β) η ελληνική intelιγκέντσια παρουσιάστηκε ως φορέας νεωτεριστικών ιδεών που δεν είχαν το κοινωνικό τους ισοδύναμο στον ελλαδικό χώρο, εκτός από κάποιους αστικούς θύλακες, καθόσον είχαν παραχθεί και διατυπωθεί σε σχέση με μιαν άλλη κοινωνική πραγματικότητα.

Η προπαγάνδη της εθνικής ιδέας αντιμετώπιστηκε με αρκετή επιφύλαξη στην Ελλάδα. Οι Φαναριώτες, ο κλήρος και οι κοτσαμπάσηδες, μάλιστα, που στα πλαίσια της οθωμανικής πραγματικότητας ιδιοποιούνταν ένα μέρος του κοινωνικού υπερπροϊόντος, έβλεπαν με υπερβολική καχυποψία και εχθρότητα ακόμη την ίδρυση ενός σύγχρονου και φιλελεύθερου εθνικού κράτους στον ελλαδικό χώρο. Από την άλλη, οι αγροτικές μάζες παρά τις σποραδικές εξεγέρσεις τους, δε διέθεταν μια κατασταλλαγμένη εθνική συνείδηση¹⁹, ενώ οι φιλελεύθεροι αστοί που θα πρωτοστατούσαν στο προτσές της εθνογένεσης και θα στήριζαν κοινωνικά τον αγώνα της ανεξαρτησίας ήταν πολιτικά περιθωριοποιημένοι ή βρίσκονταν

έξω από τα σύνορα της οθωμανικής κοινωνίας. Έτσι φαινόταν πως η προπαγάνδα και τα κηρύγματα της διάνοησης της διασποράς προσέκρουαν σ' ένα κοινωνικό κενό. Αλλά και οι ιδεολογικές αναφορές της inteligenctias που απηχούσαν τις αρχές του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και του Φιλελευθερισμού βρίσκονταν επίσης έξω από τα κοινωνικά πλαίσια της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Έτσι, η πρόσβαση που αποκτούσαν οι Έλληνες διανοούμενοι της διασποράς στην ελληνική πραγματικότητα γινόταν μέσα από τους φαντασιακούς τόπους μιας κοινής γλώσσας και μιας κοινής πολιτισμικής καταγωγής, δηλαδή γνωρισμάτων μιας διεπικοινωνούσας κοινότητας που αποτέλεσαν στη συνέχεια —και αφότου είχε ήδη συγκροτηθεί το εθνικό κράτος— συστατικά στοιχεία του Έθνους²⁰. Οι διανοούμενοι αποτάνθησαν στο Έθνος επιδιώκοντας την κρατική του οργάνωση και για έναν πρόσθετο λόγο που απέρρεε από τα υπαρκτικά τους αδιέξοδα ως επαγγελματικής ομάδας. Γιατί στ' αλήθεια, τι θα έκανε ο λόγιος που έγραφε και επικοινωνούσε στην ελληνική γλώσσα χωρίς ελληνικά εκπαιδευτικά ιδρύματα και ελληνικά πανεπιστήμια²¹;

Για όλους αυτούς τους λόγους που προαναφέραμε κάποιοι μελετητές του εθνικισμού αποδίδουν στην inteligenctias, στη διαδικασία σχηματισμού έθνους και ιδιαίτερα στη μετάβαση από τον πρωτοεθνισμό στον εθνικισμό, μια σχετική αυτονομία σχετικοποιώντας ταυτόχρονα το ρόλο της αστικής τάξης²², καθότι αυτή η συγκρότηση εκλαμβάνεται ως «διαδικασία χωρίς υποκείμενο», στην πορεία της οποίας κυρίαρχη αστική τάξη και αστικό κοινωνικό πλαίσιο διαμορφώνονται αμοιβαία, προσδίδοντας στο κράτος εθνική μορφή και στην κυριαρχία της αστικής τάξης εθνικά χαρακτηριστικά²³.

Με την ίδρυση του ελληνικού κράτους η inteligenctias απώλεσε αυτή την ιδιότυπη αυτονομία της αφού συμμετείχε ενεργά στην ανοικοδόμηση του νέου κράτους και των θεσμών του. Η ριζοσπαστική inteligenctias, βέβαια, η οποία έθετε πέρα από τα εθνικά και κοινωνικά αιτήματα, απωθήθηκε στο περιθώριο.

Καθόσον ο εθνικισμός λειτουργούσε σε όλο το 19ο και στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα ως ιδεολογία δυνάμει ενσωμάτωσης, επιχειρώντας μέσα από τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς του νεότευκτου κράτους να εμφυσήσει στα μέλη της νέας συλλογικότητας που ερχόταν να αντικαταστήσει τα κοινοτικά μορφώματα και τις πρωτογενείς σχέσεις μια εθνική συνείδηση, αποκαθιστώντας έτσι μια κάποια πολιτισμική ομοιογένεια, μια διαφοροποίηση των διανοουμένων από τις εθνικές-κρατικές δεσμεύσεις τους και από τη νομιμοφροσύνη τους απέναντι στη φανταστική κοινότητα²⁴, την οποία οι ίδιοι με εξιδανικεύσεις και ιδεολογήματα είχαν κατασκευάσει, φαινόταν λιγότερο από εφικτή.

Πολύ υστερότερα, όταν ολοκληρώθηκε σε σημαντικό βαθμό το εγχείρημα εξελληνισμού της αγροτικής περιφέρειας²⁵ και ο πληθυσμός αναομαδοποιήθηκε με βάση τις αρχές του εθνικισμού, και όταν η μετάβαση από την κοινοτική μορφή οργάνωσης στη νέα απρόσωπη κοινωνική μορφή οργάνωσης —μετάβαση που ανταποκρινόταν στον αυξημένο καταμερισμό εργασίας και στην αστικοποίηση, και την οποία ο εθνικισμός συνόδευσε και μέσα από τις εκκλήσεις προς την υποστασιοποιημένη συλλογική κοινότητα (έθνος) νομιμοποίησε—, τότε διαφάνηκε πως η ελληνική κοινωνία, παρόλες τις διακηρύξεις του εθνικισμού για συντροφικότητα και ομοιογένεια, απαρτιζόταν από κοινωνικές τάξεις με αντιθετικά συμφέροντα. Αν και είναι αμφίβολο κατά πόσο η ελληνική αστική τάξη προσέδωσε στο ελληνικό κράτος μια μόνιμη και συμπαγή εθνική βάση ακόμη και μετά το 1922, με την έννοια ότι

σφυρηλάτησε την εθνική ενότητα πάνω στη συμμαχία με τις λαϊκές δυνάμεις, η διαμόρφωση όμως νέων ταξικών δεδομένων που ακολούθησε την καπιταλιστική ανάπτυξη και η σύμφυτη εμφάνιση νέων κοινωνικών τάξεων με δική τους κοσμοαντίληψη χαλάρωσε τους δεσμούς των Ελλήνων διανοουμένων με την αστική τάξη προκαλώντας και τα πρώτα ιδεολογικά ρήγματα στο αστικό μπλοκ.

Βέβαια, η συνεχής αναφορά των διανοουμένων στην κοινότητα του έθνους μπορεί να ειπωθεί και ως μια μορφή αντίδρασής τους στην πολιτιστική ηγεμονία της Δύσης αλλά και στον ορμέμεντο μιμητισμό της αστικής τάξης που είχε ταυτίσει την παιδεία και τον πολιτισμό με έναν επιδεικτικό καταναλωτισμό. Ο εκστατικός θαυμασμός της λαϊκής κουλτούρας και η μυθοποίηση της λαϊκής ψυχής (στοιχεία ενός εθνικιστικού μεσσιανισμού), όπως τόσο εναγώνια αποτυπώθηκαν στα έργα του Γιαννόπουλου, του Δραγούμη, ακόμα και του Παλαμά και του ρεξιοναλιστή Καραβίδα και όπως τόσο χαρακτηριστικά εκφράστηκε από το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στη δεκαετία του '30 που ενστερνίστηκαν οι πιο σημαντικοί Έλληνες ποιητές και λογοτέχνες, ήταν η απάντηση των διανοουμένων στον κενό και μωρόδοξο κοσμοπολιτισμό που χαρακτήριζε τους μεταπράτες αστούς· μια στροφή όμως που στην ιστορική της πορεία ακούμπησε τον ελληνοχριστιανισμό των Ελλήνων φασιστών, υποδηλώνοντας, σε τελική ανάλυση, την οργανική αδυναμία των Ελλήνων διανοουμένων να συνομιλήσουν ισότιμα με τους Ευρωπαίους συναδέλφους τους και με τη δυτικοευρωπαϊκή σκέψη.

Σ' αυτή την αταβιστική θεώρηση το έθνος εξελήφθη αυτόματα σαν ο μυθικός τόπος όπου κυριαρχούσαν τα αισθήματα της αλληλεγγύης και οι αρχές της ισότητας· στην καθημερινή ιδεολογική του χρήση όμως αυτό (το έθνος) όπως και οι οραματιστές του επικύρωναν τις επεκτατικές βλέψεις του ελληνικού αλυτρωτισμού και τις επιταγές της αστικής τάξης, όπως αυτές διαμορφώνονταν κάθε φορά και ανάλογα με τις διεθνείς συγκυρίες και τις γεωπολιτικές ισορροπίες των μεγάλων δυνάμεων στην περιοχή.

Ένας άλλος λόγος που περιόριζε την κοινωνική εμβέλεια των Ελλήνων διανοουμένων έχει να κάνει με το γεγονός ότι αυτοί εμφανίζονταν στην Ελλάδα ως η ιδεολογική και πολιτιστική εμπροσθοφυλακή κοινωνικών και πολιτικών ανακατατάξεων, όπως εξαρτημένη ανάπτυξη, μετανάστευση, θεσμικοί νεωτερισμοί κ.λπ., που προκαλούνταν από την ένταξη της χώρας στην παγκόσμια οικονομία, αλλά και από την τριβή που μπορεί να δημιουργήσει η επαφή μιας στατικής κοινωνίας με μια δυναμική. Ανεξάρτητα από το ψυχολογικό σύνδρομο που προξενούσε η μεταφορά και η μετάγχιση ιδεών και ιδεολογημάτων στα οποία είχαν εντυφλήσει οι «βλαστοί» της αστικής τάξης και σύμφωνα με το οποίο οι «ιθαγενείς» θα έπρεπε να αποδεχτούν άκριτα ό,τι εισαγόταν «από τους Παρισίους, τους Λονδρίους, την Τυβίγγη», οι νέες ιδέες έβρισκαν ελάχιστη ανταπόκριση στην Ελλάδα, επειδή αυτές δεν είχαν επωαστεί εκεί.

Την κριτική επεξεργασία και αφομοίωση των νέων ιδεών στην Ελλάδα δυσχέραιναν περαιτέρω ο χαμηλός βαθμός διαφοροποίησης και ο τρόπος λειτουργίας της ελληνικής κοινωνίας, η οποία μόνον υπό όρους επέτρεπε την άνδρωση ισχυρών συλλογικών υποκειμένων που θα ήταν σε θέση να προσλάβουν και να ενσωματώσουν πιο ενεργητικά τα νέα ιδεολογικά περιεχόμενα. Έχοντας οι διανοούμενοι ως πόλο αναφοράς τον ευρωπαϊκό χώρο και μη έχοντας αποκτήσει προσπέλαση στο εσώτερο των συλλογικών υποκειμένων, δηλαδή των κοινωνικών τάξεων, φάνταζαν οι ίδιοι εξωτικοί²⁶ και οι ιδέες τους σαν να είναι η αυθαίρετη προέκταση της ευρωπαϊκής εμπειρίας στην Ελλάδα και όχι η αυθεντική απόπειρα

για τη θεωρητική σύλληψη της ελληνικής πραγματικότητα υπαγορευμένης από ανάγκες που αποζητούσαν επίμονα εφημερία. Η δια του κατόπτρου προσέγγιση της κατάστασης στην Ελλάδα αποκάλυπτε και το κενό που υπήρχε πίσω από τη φαινομενικά ενιαία εθνική κουλτούρα, αλλά και το πόσο αποσπασματικά είχε συνδεθεί αυτή με το λαό. Ξεκομμένοι απ' ό,τι θα μπορούσε να οριστεί ως λαϊκή κουλτούρα και πιο ξένοι ακόμα από τις έγνοιες και τις ανάγκες των απλών ανθρώπων, οι Έλληνες διανοούμενοι όχι μόνο δεν μπόρεσαν να συμβάλλουν στη διάπλαση ενός εθνολαϊκού πολιτισμού, αλλά προβάλλοντας κύρια το ευρωπαϊκό στοιχείο της παιδείας τους παραμέλησαν το εθνικό, εμποδίζοντας μ' αυτόν τον τρόπο και το σχηματισμό μιας εθνικής αστικής διάνοησης.

Διανοούμενοι και αστική τάξη - Από τη συνύπαρξη στη ρήξη

Μια αποστασιοποίηση των διανοουμένων από το έθνος ή μάλλον από το πολιτικό του ισοδύναμο, το εθνικό κράτος επήλθε στις αρχές του αιώνα, όταν η άνοδος μεσαιών κοινωνικών στρωμάτων, η οποία είχε προλειανθεί ιδεολογικά από το κίνημα των δημοτικιστών, διαμόρφωσε ένα συμπαγές φιλελεύθερο αστικό μπλοκ με κύριο αίτημα τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας. Τα νέα κοινωνικά δεδομένα όπως διαμορφώθηκαν μέσα από τους πολιτικούς συσχετισμούς που επέβαλε το αστικό κίνημα του 1909 εννοούσαν το θεσμικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας, ο οποίος συνίστατο, πρώτα απ' όλα, στη διάνοιξη και διεύρυνση μιας θεσμικής ενδοχώρας όπου θα κινούνταν και θα συναλάσσονταν τα άτομα ιδιώτες. Η κοινωνική οριοθέτηση και η καταστατική κατοχύρωση της ιδιωτικής σφαίρας των πολιτών απέναντι στις παρεμβάσεις του κράτους, που είχε ιδιοποιηθεί σχεδόν ολοκληρωτικά ό,τι είχε σχέση με τη δημόσια υπόσταση του απόμου και η οποία μόνον ως απόρροια και προέκταση της ιδιωτικής μπορεί να γίνει αντιληπτή²⁷, απέβλεπε στο να καταστήσει, σε τελική ανάλυση, την αναπαραγωγή της κοινωνίας ιδιωτική υπόθεση των ιδίων των πολιτών της. Έτσι, το εγχείρημα των Φιλελευθέρων να προσδώσουν στην ελληνική κοινωνία αστικές υπερδομές συνδυάστηκε μ' ένα μοντέλο θεσμοποίησης των εξουσιαστικών σχέσεων, το οποίο για να έχει επιτυχία, να φαίνεται δηλαδή ότι γίνεται αποδεκτό από όλους, προϋπέθετε τη συναίνεση των εξουσιαζομένων. Σ' αυτή τη διαδικασία αναπαράστασης-νομιμοποίησης της εξουσίας ο ρόλος των διανοουμένων αναβαθμιζόταν και γινόταν καταλυτικός, γιατί μέσα απ' αυτούς προβαλλόταν παραγνωρισμένη η εικόνα της εξουσίας για να επιβληθεί στη συνέχεια ως νόμιμη στους κυριαρχούμενους.

Η μετάβαση σε νέες μορφές ταξικής κυριαρχίας διαμόρφωσε και το έδαφος για μια πιο ενεργή συμμετοχή των Ελλήνων διανοουμένων στην άσκηση της κοινωνικής ηγεμονίας. Σύστοιχο αυτής της εξέλιξης ήταν και ο μεταμορφισμός τους σε οργανικούς διανοούμενους του αστισμού που επιφορτίστηκαν στα πλαίσια της νέας κοινωνικής λειτουργίας τους να επιβάλλουν έμμεσα και συμβολικά την κυριαρχία της αστικής τάξης στις υποτελείς κοινωνικές τάξεις. Εξαρτημένες πια και ιδεολογικά από την κυρίαρχη εθνικίζουσα αστική κουλτούρα και μη δυνάμενες εκ των πραγμάτων ακόμη να παράγουν δικούς των διανοούμενους, οι εξουσιαζόμενες τάξεις της ελληνικής κοινωνίας σύρθηκαν κυριολεκτικά στις ενδοταξικές διαμάχες της κυρίαρχης τάξης²⁸.

Τη στιγμή που η φιλελεύθερη αστική τάξη αναγορευόταν σε καθολικό εκφραστή της ελληνικής κοινωνίας προωθώντας μεταρρυθμίσεις σ' όλους τους τομείς της κοινωνικής ζωής, η αστική διανόηση αναλάμβανε να προασπίσει το μεταρρυθμιστικό έργο των Φιλελευθέρων, που είχε ως κεντρικό άξονα την εμπέδωση ενός συστήματος πολιτικών και κοινωνικών σχέσεων που θα τύγχανε της γενικότερης κοινωνικής αποδοχής και θα ρύθμιζε αμοιβαία τις σχέσεις φορέων της εξουσίας και εξουσιαζομένων. Η θεσμική παρέμβαση των Φιλελευθέρων αποσκοπούσε, συν τοις άλλοις, και τούτο είναι απόρροια ακριβώς αυτής της συναινετικής αντίληψης, στην αναθεώρηση της εργατικής νομοθεσίας, στην καθιέρωση μιας κοινωνικής πολιτικής και στην εισαγωγή εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων, δηλαδή πεδίων όπου η αστική τάξη θα έπρεπε να οργανώσει και να εδραιώσει την ηγεμονία της.

Στην προσπάθειά τους αυτή οι Φιλελεύθεροι βρήκαν από την αρχή συμπαράστατες τους συνεργάτες του περιοδικού *Νουμάς*, του Εκπαιδευτικού Ομίλου και της Εταιρείας των Κοινωνιολόγων, ομάδες διανοουμένων που απελάμβαναν της εμπιστοσύνης της κοινής γνώμης και που αξίωναν να γίνουν θεσμοί σε μια κοινωνία των ιδιωτών. Καθόσον όμως το κόμμα των Φιλελευθέρων υιοθετούσε ένα μετά το άλλο τα αιτήματα των διανοουμένων, ικανοποιώντας τα κιόλας σε μεγάλο βαθμό, εξέλιπε πια και ο λόγος να δρουν αδέσποτα οι διανοούμενοι του δημοτικιστικού κινήματος. Οι περισσότεροι απ' αυτούς αφομοιώθηκαν κοινωνικά, εντασσόμενοι πολιτικά στο βενιζελικό κίνημα, επωμιζόμενοι μάλιστα —αναλαμβάνοντας κρατικά πόστα, όπως ο Γληνός και ο Δελμούζος— την ευθύνη της απρόσκοπτης προώθησης των εκπαιδευτικών μεταρρυθμίσεων. Κατ' αυτόν τον τρόπο, μετατράπηκαν σε οργανικούς διανοούμενους της αστικής τάξης ή ίσως πιο σωστά σε οργανικούς διανοούμενους του βενιζελισμού²⁹. Θα περνούσε ακόμη καιρός ώσπου η ουμανιστική παράδοση αυτών των διανοουμένων θα ερχόταν σε διάσταση με τη μερικότητα που διέκρινε τις επιλογές της αστικής τάξης, για να αναζητήσουν την οικουμενικότητα στη μορφή της κοινωνικής συνύπαρξης με μια άλλη κοινωνική τάξη.

Ως τις αρχές της δεκαετίας του '20 η σχέση ανάμεσα στους διανοούμενους και την αστική τάξη υπήρξε αρμονική, καθότι το κοινωνικό *consensus* με τις έντονες εθνικιστικές εκφάνσεις του δεν αμφισβητούνταν στα σοβαρά από κανένα. Κάποιες εστίες αντίστασης γύρω από την εργατική οργάνωση της *Φεντερασιόν* στην πολυεθνική Θεσσαλονίκη υποχώρησαν μπροστά στην ιδεολογική τρομοκρατία του εθνικισμού και στην επιθετική «εργατική» πολιτική του κινήματι Βενιζέλου. Μέσα από ιδεολογικές τεθλασμένες κατέστη δυνατό στην κυρίαρχη τάξη να διοχετεύσει τη συσσωρευμένη λαϊκή δυσαρέσκεια στις ενδοαστικές συγκρούσεις που συγχλόνηζαν τη χώρα. Χαρακτηριστικό αυτής της ιδεολογικής εξάρτησης είναι πως τα αντιπολεμικά αισθήματα των πληβειακών και των αγροτικών στρωμάτων μπορούσε να τα ιδιοποιείται η Βασιλεία, η οποία για ευνόητους λόγους είχε ταχθεί ενάντια στην είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο, παρουσιάζοντας μάλιστα αυτή την επιλογή της ως τυπικά νόμιμη.

Ενόςω, λοιπόν, το προαναφερόμενο *consensus* φαινόταν να είναι ακόμη δεσμευτικό για την ελληνική κοινωνία, η σύμπλευση διανοουμένων και αστικής τάξης δεν εμφάνιζε παρά τις κάποιες κριτικές, ιδιαίτερες δυσκολίες. Εκτός τούτου, οι κοινωνικές αντιθέσεις δεν είχαν φτάσει στο σημείο να μετατραπούν σε ανοιχτές ταξικές συγκρούσεις για να θέσουν σε δοκιμασία την εγκυρότητα των ουμανιστικών αρχών που διείπαν την κοσμοαντίληψη της αστικής διανόησης προκαλώντας της ταυτόχρονα κρίσεις συνείδησης.

Εντελώς διαφορετικό είναι το κοινωνικό σκηνικό μετά το 1922, όταν η καπιταλιστική ανάπτυξη, συνυφασμένη με τη διεύρυνση και εμπέδωση του καθεστώτος της μισθωτής εργασίας, δημιούργησε τους απαραίτητους κοινωνικούς όρους για την ύπαρξη μιας πιο συμπαγούς τάξης μισθωτών εργατών και όταν η χρεωκοπία της επίσημης ιδεολογίας του Μεγαλοϊδεατισμού άφησε τεράστια πολιτικά και ιδεολογικά κενά. Απογυμνωμένοι πια οι διανοούμενοι από τα εθνικά ιδεώδη και εκτεθειμένοι στις αντιθέσεις μιας κοινωνικής πραγματικότητας που διαμορφωνόταν με βάση ταξικές συνιστώσες και διατυπωνόταν με αντιθετικούς εννοιητικούς τρόπους, αποτέλεσμα της διαφορετικής οπτικής με την οποία οι κοινωνικές τάξεις συνελάμβαναν τον κοινωνικό κόσμο, βρέθηκαν έξω από την προδιαγεγραμμένη τροχιά τους και μπροστά στο δίλημμα «με ποιον να πάνε και ποιον να αφήσουν». Κριτικά σκεπτόμενοι διανοούμενοι που είχαν συντελέσει ουσιαστικά στην ανάδειξη του αστισμού σε κυρίαρχη ιδεολογία, έχοντας μια βολουνταριστική άποψη για τα κοινωνικά πράγματα, εξέλαβαν την αδυναμία της ελληνικής αστικής τάξης να ολοκληρώσει τον αστικό μετασχηματισμό της ελληνικής κοινωνίας ως άρησή της. Απογοητευμένοι από τις ανακολουθίες της τάξης τους και βλέποντας στην όξυνση των κοινωνικών αντιθέσεων και στη συνεπαγόμενη κλιμάκωση της κρατικής καταστολής την αναποτελεσματικότητα τόσο των συναινετικών μηχανισμών της ελληνικής κοινωνίας όσο και τη δική τους, αποστασιοποιήθηκαν από την αστική τάξη.

Αυτή η στάση τους, βέβαια, ήταν και το συνακόλουθο ενός υποβόσκοντος ανταγωνισμού στους κόλπους της αστικής τάξης και απέρρεε από την (αυτονόητη) διάκριση στα πλαίσια του συγκεκριμένου καταμερισμού εργασίας σε βάρος του πολιτισμικού κεφαλαίου, το οποίο σε περιόδους κρίσης αντιμετωπίζεται από την κυρίαρχη τάξη με καχυποψία και περιφρόνηση. Πώς θα ήταν δυνατό, λοιπόν, η τάξη που θεωρούσε τον εαυτό της θεματοφύλακα των πνευματικών και ηθικών αξιών της ανθρωπότητας και κάτοχο της αλήθειας να μην αισθάνεται μειονεκτικά και να μην τρέφει αισθήματα μνησικακίας και μίσους για την τάξη που κατείχε όλη την πολιτική και οικονομική εξουσία³⁰; Το επόμενο βήμα ενός τέτοιου συνδρόμου θα ήταν ή να χειραφετηθούν οι διανοούμενοι ολοκληρωτικά από την αστική τάξη προσεγγίζοντας μια άλλη τάξη με απελευθερωτικά μηνύματα και οικουμενική κοσμοθεώρηση, εξασφαλίζοντας μ' αυτόν τον τρόπο την πνευματική τους συνέχεια, ή να παροπλιστούν κοινωνικά, να αποσυρθούν στο περιθώριο έχοντας την εντύπωση ότι έχουν παρεξηγηθεί.

Το χρονικό μιας τέτοιας πορείας, η οποία διέρχεται μέσα από τη συμβιωτική σχέση των διανοουμένων με την αστική τάξη για να πάρει στη συνέχεια τη μορφή της ρήξης με την κυρίαρχη ιδεολογία ή τη μορφή του κοινωνικού αναχωρητισμού, διακρίνει κανείς στο κοινωνικό οδοιπορικό του Δημήτρη Γληνού και του αλέξανδρου Δελμούζου.

Ενώ ο Γληνός προτίμησε να υπερβεί το ψευδοδίλημμα της αντινομίας ανάμεσα στο πνεύμα και την εξουσία αίροντάς το μέσα στην πολιτική πράξη³¹, ο Δελμούζος, θεωρώντας πως αυτός ο δρόμος υποσκάπτει την ακεραιότητα του διανοητή ο οποίος οφείλει να ευρίσκεται εκείθεν των κοινωνικών τάξεων, κάνοντας όμως στην ουσία την ανάγκη φιλότιμο, καθόσον η αστική τάξη είχε ήδη προκρίνει την ενεργοποίηση των καταναγκαστικών μηχανισμών, πράγμα που καθιστούσε το ρόλο του ως οργανωτή της συναίνεσης περιττό πια, διάλεξε το δρόμο του «καθαρού» διανοητή που οδηγούσε σε μια μόνο επιφανειακή χειραφέτηση, η οποία με τον τρόπο της συνέβαλλε όμως στην αναστολή της κοινωνικής εξέλιξης³².

Οι Έλληνες διανοούμενοι στο Μεσοπόλεμο

Στη συνέχεια, και ανάλογα με το βαθμό οργανικότητάς τους, δηλαδή ανάλογα με το ρόλο που οι Έλληνες διανοούμενοι καλούνται να παίξουν σε μια ισχνή ακόμη *societas civiles*, ενδείκνυται ένας διαχωρισμός ανάμεσα στους διανοούμενους που ήταν παραγωγοί συμβολικών αγαθών (ιδεολογίας) και σ' αυτούς που ήταν διαμεσολαβητές ιδεολογικών μηνυμάτων και πολιτικών περιεχομένων και οι οποίοι επιτελούσαν σε μεγαλύτερο βαθμό από τους διανοούμενους της πρώτης ομάδας πολιτική λειτουργία³³. Οι διανοούμενοι της πρώτης ομάδας, οι οποίοι ήταν και αποδέκτες-διεκδικητές του πολιτισμικού κεφαλαίου³⁴, ανήκαν κύρια στις ανώτερες τάξεις, κατάγονταν από τις αστικές περιοχές της χώρας και κατείχαν κατά κύριο λόγο διευθυντικά πόστα στον κρατικό μηχανισμό, στην εκπαίδευση και στο χώρο της τέχνης. Αντίθετα, οι διανοούμενοι της δεύτερης ομάδας προέρχονται από τα μικροαστικά στρώματα και την αγροτική τάξη και τόπος καταγωγής τους ήταν οι κωμοπόλεις και τα χωριά της αγροτικής περιφέρειας. Αυτοί αποτελούσαν ένα μεγάλο μέρος των δημόσιων υπαλλήλων αλλά και των ελεύθερων επαγγελματιών (γιατροί, δικηγόροι κ.ά.) που μετά τις σπουδές τους εγκαθίσταντο και πάλι στην επαρχία. Η σημαντικότερη όμως κατηγορία μεταξύ αυτών των διανοουμένων ήταν οι δάσκαλοι, η συμβολή των οποίων έμελλε να είναι καθοριστική στη συγκρότηση του ΕΑΜ την περίοδο της Αντίστασης και οι οποίοι συνέδεαν την απομονωμένη αγροτική ενδοχώρα με τα αστικά κέντρα και με το κράτος, καθότι η επιχείρηση του εξελληνισμού των αγροτικών πληθυσμών δεν είχε τελειώσει ακόμη³⁵. Λόγω της καταγωγής τους αλλά και λόγω της κοντινής σχέσης που διατηρούσαν με τους ανθρώπους της υπαίθρου, οι δάσκαλοι απολάμβαναν της εμπιστοσύνης των αγροτικών μαζών, που ήταν όμως έντονα συνυφασμένη με κάποιον ενδόμυχο θαυμασμό γι' αυτό που οι ίδιοι δεν μπόρεσαν να γίνουν. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο ο προσεταιρισμός των διανοουμένων αγροτικής προέλευσης από τον πολιτικό οργανισμό της εργατικής τάξης αποκτούσε εξαιρετική σημασία για την αποσύνθεση των στενών κοινωνικών σχέσεων που επικρατούσαν στο χωριό και για το σχηματισμό του μπλοκ των εξουσιαζόμενων τάξεων της ελληνικής κοινωνίας.

Για να μπορέσουμε όμως να καταγράψουμε με μεγαλύτερη σαφήνεια το προτσές απομάκρυνσης των διανοουμένων από την αστική τάξη, θα πρέπει να δούμε σ' αυτή τη στάση και στις συγκεκριμένες επιλογές των διανοουμένων την εξωτερίκευση δομικών αντιθέσεων που ενυπήρχαν στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας. αυτές οι αντιθέσεις σχετίζονταν είτε με τη φύση του καθεστώτος της μισθωτής εργασίας (αντιθέσεις που μετά το 1922 εκδηλώνονταν με ολοένα και μεγαλύτερη ένταση δημιουργώντας διλήμματα ένταξης και στους διανοούμενους) είτε με τη χρόνια αντιπαράθεση μεταξύ παραδοσιακών και νεωτεριστικών αξιακών συστημάτων που υπέβρασε στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας από καταβολής της και που αυτά τα χρόνια, μπροστά μάλιστα στη μαζική οικονομική διεύδυση του ξένου κεφαλαίου (δάνεια, επενδύσεις, πολεμικές δαπάνες κ.λπ.) ενίσχυε φοβίες για καθολική ηγεμονία της Δύσης και εξέλισσόταν σε κρίση ταυτότητας για τους Έλληνες διανοούμενους, θέτοντας παράλληλα σε κίνηση ψυχολογικούς μηχανισμούς αυτοάμυνας, όπως χαρακτηριστικά εκφράστηκε με το ιδεώγημα της «ελληνικότητας»³⁶.

Η διερεύνηση αυτής της στάσης των ελλήνων διανοουμένων θέλει να φωτίσει ορισμένα σημεία της κοινωνικής βιογραφίας τους παίρνοντας υπόψη και κάποιους ψυχολογικούς παράγοντες και όχι, ασφαλώς, να ενισχύσει την άποψη που θέλει τους διανοούμενους ως τη μόνη κοινωνική ομάδα που, αποστασιοποιημένη από τα καθημερινά, μπορεί μέσα από μια διαδικασία αυτοκριτικής και αυτοελέγχου να αναπτύξει τις γνωστικές της ικανότητες γενόμενη ο φορέας της καθαριστικής (ουτοπικής) συνείδησης³⁷.

Δεν ήταν, λοιπόν, μόνον η ερμηνευτική εμβέλεια και η παγκοσμιότητα του σοσιαλισμού που γοήτευε τους Έλληνες διανοούμενους. Εκτεθειμένοι στις παλινδρομήσεις και στις αντιφάσεις της ελληνικής κοινωνίας του Μεσοπολέμου, βίωναν οι ίδιοι και σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από άλλες κοινωνικές ομάδες αυτή την εξέλιξη. Εκτός τούτου ο σχηματισμός μιας τάξης μισθωτών εργατών και η άρθρωση πολιτικού λόγου από την εργατική τάξη συνέβαλαν και στη δημιουργία μιας πιο συμπαγούς αστικής τάξης, κάτι που όξυνε περαιτέρω την ιδεολογική αντιπαράθεση. το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την αναξιοπιστία του εθνικισμού να αυτοπροβάλλεται ως καθολική ιδεολογική πρόταση ερμηνείας, μετά μάλιστα και την τραγική αποτυχία της Μεγάλης Ιδέας, αφαίρεσε από τους διανοούμενους τις παραδοσιακές αναφορές τους, επιτείνοντας ταυτόχρονα τη συνειδησιακή τους κρίση, μιας και η νέα κατάσταση τους έθετε μπροστά σε κρίσιμα διλήμματα. Η πολιτιστική ανέχεια, όπως χαρακτηρίζει ο Franz Borkenau τη συγκεκριμένη ψυχοκοινωνική κατάσταση που διέκρινε τους Έλληνες διανοούμενους, ενίσχυε επιπρόσθετα τη δυσαρέσειά τους για την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων³⁸ και στάθηκε ένας σοβαρός λόγος για να αποστασιοποιηθούν από τον ιδεολογικό πόλο της κυρίαρχης τάξης. Η στροφή και η ένταξή τους στο εργατικό κίνημα και πιο συγκεκριμένα στο ΚΚΕ υπήρξε παρόλες τις παρεξηγήσεις η λογική συνέπεια αυτού του βήματος.

Σημειώσεις

1. Βλ. K. Mannheim, *Wissenssoziologie. Auswahl aus dem Werk.* (επίμ. εισαγ. K.H. Wolf), Berlin-Neuwied 1970, σ. 454 και σ. 457. Βλ. επίσης K. Mannheim, *Ideologie und Utopie*, Frankfurt 1978, σ. 25.

2. Βλ. K. Lenk, *Πολιτική Κοινωνιολογία. Δομές και Μορφές Ενσωμάτωσης της Κοινωνίας*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 206.

3. K. Marx, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τόμ. Α', εκδ. Αναγνωστίδη, σ. 49 και σ. 50.

4. T.B. Bottomore, *Ελίτ και Κοινωνία*, εκδ. Εκδόσεις 70, σσ. 90 κ.ε.

5. Πβλ. P. Bourdieu, «Μια τάξη αντικείμενο», του ίδιου, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*, Επίμ. Ν. Παπαγιωτόπουλος, Αθήνα 1994, σ. 106. Αν οι αγρότες αποκτούσαν συνείδηση της κοινωνικής τους θέσης ως τάξης θα διαισθάνονταν σύμφωνα με τον G. Lukács (*Geschichte und Klassenbewusstsein*, Darmstadt-Neuwied 1988, 10η εκδ., σ. 141), το ανέλπιδο της μεριμνήσεως των επιδιώξεών τους μπροστά στην αναγκαιότητα της κοινωνικής εξέλιξης. Παρόμοια επιχειρηματολογία και ο B. Moore, *Soziale Ursprünge von Diktatur und Demokratie. Die Rolle der Grundbesitzer und Bauern bei der Entstehung der modernen Welt*, Frankfurt 1963, σ. 577.

6. Α. Γκράμσι, *Οι Διανοούμενοι*, Αθήνα 1972, 2η έκδ., τόμ. Α', σ. 53.

7. Για την έννοια της ηγεμονίας βλ. R. Williams, *Κουλτούρα και Ιστορία*, εισ. Β. Αποστολίδου, Αθήνα 1994, σσ. 297-306.

8. Α. Γκράμσι, *Τα εργοστασιακά συμβούλια και το κράτος της εργατικής τάξης*, Αθήνα 1975, τόμ. Δ', σ. 90.

9. Βλ. K. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1983, 2η έκδ., σσ. 153-159.

10. Βλ. Α. Καραδήμου-Γερολύμπου, «Ο “Ερμής” του σ. Γκαρμπολά», στο ένθετο τεύχος «Επτά Ημέρες» της εφημ. *Καθημερινής* (26.02.95), σσ. 10-11.
11. Βλ. R. Michels, *Masse, Führer, Intellektuelle*, εισαγ. J. Mills, Frankfurt-New York 1987, σ. 218.
12. J. Habermas, *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Neuwied-Berlin 1971, 5η εκδ. σ. 95 και σσ. 208-210.
13. Πρβλ. E. Said, «Επαγγελματίες και Ερασιτέχνες», στο E. Said, *Η γραφίδα και το ξίφος. Κουλτούρα και Ιμπεριαλισμός*, Αθήνα 1994, σ. 8.
14. Πρβλ. Michels, *ό.π.*, σσ. 216 και 217.
15. Στο ίδιο, σ. 221.
16. A. Hauser, *Κοινωνική Ιστορία της τέχνης*, Αθήνα, τόμ. 4, εκδ. Κάλβος, σ. 180. Επίσης και E.J. Hobsbawm, *Die Blütezeit des kapitals, Eine Kulturgeschichte der Jahre 1848-1875*, München 1977, σ. 203.
17. Πρβλ. Π. Μπουρντιέ, «Οι τρεις καταστάσεις του πολιτισμικού κεφαλαίου», στον ίδιο, *ό.π.*, σ. 78, σημ. 3.
18. M. Vitti, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα 1978, σ. 178.
19. Βλ. Hobsbawm, *ό.π.*, σ. 116.
20. Πρβλ. Θ. Αλεξίου, «Η φαντασιακή και η πραγματική υπόσταση του Έθνους», στο περ. *Αντιτετράδια της Εκπαίδευσης*, τ. 33, 1995, σσ. 54-59.
21. Πρβλ. Michels, *ό.π.*, σ. 193.
22. Όπως ο M. Hroch., *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Schichtung der patriotischen Gruppen*, Prag 1968, παντού, και ιδιαίτερα ο E. Lemberg, *Nationalismus*, Reinbeck, 1964, τόμ. 2, σ. 104.
23. Πρβλ. E. Μπαλιμπάτ, «Η μορφή έθνους: ιστορία και ιδεολογία», στο E. Μπαλιμπάτ - I. Βάλλερστάιν, *Φυλή, Έθνος, Τάξη. Οι διαφορούμενες ταυτότητες*, Αθήνα 1991, σ. 139.
24. Το έθνος σαν Imagined Community έχει χαρακτηριστεί από τον B. Anderson, *Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines folgereichen Konzepts*, Frankfurt-New York 1988, σ. 15.
25. Βλ. γενικά Δ. Χατζής, «Γύρω από τα προβλήματα της “συνέχειας”», στο περ. *Ο Πολίτης* (αναδ.), τ. 69-70, σσ. 78-90.
26. Χαρακτηριστικό αυτής της κατάστασης είναι η γραφική αντιμετώπιση του Π. Δρακούλη και των «σοσιαλιστών» στην πρώτη τους εμφάνιση στην Ελλάδα από τον τύπο της εποχής. Βλ. σχετικά, Γ. Κορδάτος, *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, 6η έκδ. Αθήνα 1972, σ. 60.
27. Πβλ. H. Marcuse, *Die Gesellschaftslehre des sowjetischen Marxismus*, Έργα, τ. 6, Frankfurt 1978, σσ. 138 κ.ε.
28. Βλ. Σ. Μάξιμος, *Κοινοβούλιο ή Δικτατορία*, Αθήνα 1975, 2η έκδ. σ. 14.
29. Α. Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Άγνοια αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1990, 2η έκδ., σ. 114.
30. Βλ. Hauser, *ό.π.*, σ. 176.
31. Ζ.Π. Σαρτζ, *Υπέροχες Διανοούμενων Συνηγορία*, Αθήνα 1994, σ. 60.
32. Πβλ. Φραγκουδάκη, *ό.π.*, σ. 96.
33. Πβλ. Α. γκρουππί, *Η έννοια της Ηγεμονίας στον Γκράμσι*, Αθήνα 1977, σ. 97.
34. το πολιτισμικό κεφάλαιο στην ενσωματωμένη του κατάσταση, δηλαδή με τη μορφή διαρκών (προ)διαθέσεων του ατόμου είναι ένα κοινωνικό προνόμιο. Βλ. Π. Μπουρντιέ, «Οι τρεις καταστάσεις του πολιτισμικού κεφαλαίου», στον ίδιο, *ό.π.*, σ. 77.
35. Πβλ. Θ. Καλόμαλος, «Το Νεοελληνικό Έθνος», στο περ. *Τετράδια πολιτικού διαλόγου έρευνας και κριτικής*, τ. 10/1985, σ. 23.
36. Πβλ. Δ. Τζιόβας, *Οι μεταφράσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, αθήνα 1989, σσ. 13 κ.ε.
37. Βλ. και Lenk, *ό.π.*, σ. 37.
38. Πβλ. F. Borkenau, *Der europaische Kommunismus. Seine Geschichte von 1917 bis zur Gegenwart*, München 1952, σ. 387.